

ŞEREF. STUDIES IN HONOUR OF PROF. GÉZA DÁVID ON HIS SEVENTIETH BIRTHDAY

Ed. by Pál Fodor–Nándor Erik Kovács–Benedek Péri. Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2019, 560 oldal

2019. szeptember 3-án 70. születésnapja alkalmából köszöntötték Dávid Géza egyetemi tanárt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Szekfü Gyula Könyvtárában. Az ünnepélyes esemény keretében átadták professzor úrnak a tiszteletére szerkesztett emlékkötetet, amelyben magyar és külföldi kollégái, szakmabeli barátai jelentettek meg tanulmányokat különféle, oszmanisztikával és a magyarországi török hódoltság történetével kapcsolatos témákban. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és az ELTE Török Tanszék oktatóinak együttműködésével készült kötet mind a hazai, mind a nemzetközi történelemtudomány számára nagy jelentőségű, mivel szélesebb körű olvasóközönség elé tárja a legújabb tudományos eredményeket, s így átfogó képet nyújt az oszmanisztika s a magyar–török történelmi kapcsolatokat vizsgáló kutatások aktuális állásáról. A szemet gyönyörködtető emlékkönyv borítóján Isztambul leggazdagabban díszített dzsámijai közül a Rüsstem pasa dzsámi egyik tulipánmotívumos falicsemperészlete látható, amellyel kapcsolatban egy érdekes párhuzamot figyelhetünk meg: a dzsámi tervezésekor ugyanis a híres építész, Mimár Szinán szintén hetvenes éveinek legelején járhatott.

Fodor Pál Dávid Géza életútját és munkásságát megrajzoló bevezetőjét követően huszonhét tanulmányból huszonöt angol, egy francia és egy német nyelven olvasható. Az egymást kronologikus rendben követő írások a történelemtudomány különféle területeire – például hadtörténet, archontológia, diplomáciatörténet, gazdaság- és társadalomtörténet, egyház- és felekezettörténet, közigazgatás-történet, sőt irodalomtörténet – kalauzolja el az olvasót, emellett a hódoltság régészeti kutatását érintő tanulmányok is fellelhetők köztük. A különböző témájú írások között számos esetben fedezhetünk fel kapcsolódást Dávid Géza kutatási témáival. Jelen ismertetés keretében természetesen nincs rá mód, hogy e rendkívül sokszínű, interdiszciplináris kötet minden tanulmányáról kimerítő elemzést nyújtsunk, ám igyekszünk – hol hosszabb, hol rövidebb kommentár kíséretében – átfogó képet adni az emlékkönyv tartalmáról.

Két irodalomtörténeti tanulmánnyal indul a kötet, s az elsőként szereplő Michel Balivet és Homa Lessan Pezechki munkája kivételnek számít a nagyrészt kora újkori tematikájú írások között. A 13. századi anatóliai viszonyokat a szeldzsuk krónikáiról, Ibn Bibí műve alapján mutatja be, s ezenkívül fontos szerepet kap a különböző vallású és etnikumú népek egymás mellett élésének, kulturális kölcsönhatásának tárgyalása. Szintén érdekes téma az Anatóliában a korra jellemző „rúmi” identitás kérdésköre, amely egy átfogó, vallási és etnikai azonosságtudat feletti önmeghatározásként volt jelen, amely azonban az oszmá-

nok megjelenésekor háttérbe szorult, s helyét egy dinasztikus alapokra helyezett identitás vette át.

Péri Benedek tanulmánya, amely szintén középkori előzményekhez nyúlik vissza, az oszmán költészeti hagyomány egyik tradicionális elemét, a *telmîh*nek nevezett költői alakzatot vizsgálja egy konkrét példán, a „Dávid és a láncling” motívumon keresztül. Jelen sorok írója egy 2018-as konferencia-előadás alkalmával már bepillantást nyerhetett a témába, amely igencsak érdekfeszítőnek bizonyult, s így külön öröm, hogy bővebb változatban, immár írásban is megjelent. A „Dávid és a láncling” mint retorikai alakzat használatának, valamint perzsa és oszmán költeményekben történő előfordulásának elemzésén keresztül jól látható, hogy a klasszikus oszmán irodalom, amely alapvetően a perzsa modellen alapult, mennyire tudott önállóvá válni az idő előrehaladtával, s milyen mértékben változott az oszmán szerzők által használt költői eszközök tárháza. A tanulmány által világossá válik, hogy egy hagyományos költészeti elem új kontextusba helyezésével az oszmán szerzők a 15. század végére–16. század elejére kifejezetten kreatív költészeti újdonságot hoztak létre.

Mind irodalomtörténeti, mind művelődés- és eszmetörténeti szempontból kiemelendő Kovács Nándor Erik tanulmánya, amelyben Ibrahim Müteferrikanak az iszlámról szóló értekezését vizsgálja. Amint arra a szerző is rávilágít, az 1710 táján keletkezett polemikus-eszkatologikus mű azért is kiemelten fontos a történeti kutatás számára, mert az ebben található önéletrajzi utalások jelentik az egyetlen fogódzót Ibrahim keresztény múltjával, valamint muszlim hitre való áttérésének körülményeivel kapcsolatban. A kéziratokra vonatkozó ismertetés mellett Kovács Nándor a műfaji meghatározást is pontosítja, s ezen túlmenően részletes elemzést ad a mű tartalmáról is, melynek különlegessége a szerző keresztény egyháztörténeti ismereteinek beemelésében nyilvánul meg.

A kötetben belül több írás foglalkozik olyan oszmán tisztségviselők politikai pályafutásával, akik a magyarországi hódoltság területén, illetve a Balkán északi részén teljesítettek szolgálatot. Fodor Pál tanulmányának főszereplője Jahjapasa-oglu Báli bég, aki egy, a 15. század végén, 16. század elején frissen felemelkedett család tagja. Számos középszintű hivatal betöltése után, I. Szelim trónra lépését követően az elsődleges jelentőségű határvidéki stratégiai terület, a Szendrői szandzsák élére került. Annak ellenére, hogy Báli bég politikai pályafutását nem lehet teljesen hiánytalanul felvázolni, bizonyos, hogy a határ menti oszmán politikai elit fontos szereplőjével állunk szemben, s ez abban is megmutatkozik, hogy Szülejmán 1521. évi hadjárata előtt az ő véleményét is kikérte, valamint a mohácsi csatára is hatással volt katonai szerepvállalása. A pasa példáján keresztül képet kapunk a magyarországi oszmán uralom kiterjesztésének egyik meghatározó eleméről, amely lényegében a *devsirme*-rendszerből származó új családok és klánok végvidéki elitté válásában, azok egymás elleni küzdelmében s ezzel párhuzamosan a magyarországi oszmán uralom megalapo-

zásában érhető tetten. A tanulmány jelentőségét növeli a függelékben található három forrás közlése is.

A Jahja-klán egy későbbi képviselője, Arszlán pasa politikai karrierjét mutatja be Claudia Römer és Nicolas Vatin tanulmánya. A pasa, Jahjapasa-oglu Mehmed budai beglerbég fia, apja mellett kapott kiképzést, s élete során jelentős katonai érdemeket szerzett, és diplomáciai tevékenységet folytatott. Hírnévére azonban mégsem ezáltal, hanem leginkább halálának körülményeivel tett szert: Szülejmán a szigetvári hadjárat elején, 1566. augusztus 3-án kivégeztette. A tanulmány azon túl, hogy Arszlán karrierjét igyekszik hiánytalanul felvázolni, különös tekintettel szendrői szandzsákbégi, majd budai beglerbégi feladataira, leginkább a pasa utolsó éveire koncentrál, s arra a végzetes hibára, amelyik pályafutása végét is jelentette. Arszlán kivégzésének indoka egy kudarcba fulladt, engedély nélküli várostrom volt, s ez számos elméleti és gyakorlati kérdést vet fel. Ezek ismét rávilágítanak a határ menti oszmán hatalmi elit konfliktusai által befolyásolt politikai mozgástér sajátosságaira, amit elsősorban a személyes és pártérdekek szembehelyezkedése határozott meg. Arszlán pasát illetően egy kifejezetten ellentmondásos megítélésű karakter képe jelenik meg, s ezt a vele kapcsolatos számos korabeli keresztény és oszmán-török forrás is alátámasztja. Ha azonban más perspektívából vizsgáljuk meg a kivégzésre adott parancsot, úgy tűnhet, hogy a pasa személyisége, tevékenységének megítélése kevésbé esett latba, s a szultán döntése sokkal inkább vezethető vissza a felsőbbrendű igazságosság eszméjéhez. A tanulmány legfőbb hozadéka tehát a következőkben nyilvánul meg: egyrészt mérlegre teszi a halálos ítélet alattvalók felé közvetített üzenetét s az azt eredményező valós okokat. Másrészt megvizsgálja azt az eszmei hátteret, amely Arszlán sorsát illetően a szultáni döntéshozatalban tetten érhető, ám a kortársak értékítélete alapján vitathatónak tűnik.

Mindezekkel kapcsolatban további kérdések merülhetnek fel Feridun M. Emecen Hádím Ali pasáról szóló tanulmányát olvasva. Hádím Ali mint Arszlán egyik elődje a budai pasa tisztségében (1551. május–1553. február/1556. február–1557. február) fontos szerepet töltött be a hódoltság oszmán közigazgatásában, ám amint azt a szerző is megjegyzi, mindezidáig nem született részletes leírás a pasa katonai-politikai karrierjével kapcsolatban. A szerájából történő kikerülése utáni aktivitásáról keveset tudunk, ám annál jobban dokumentáltak budai beglerbégi hivatala során véghezvitt katonai és politikai vállalkozásai. Az Arszlán pasának szentelt íráshoz hasonlóan Emecen cikke is elsősorban a Hádím Ali halálához kapcsolódó cselekményeket helyezi középpontba. Számos katonai siker, valamint élénk politikai szerepvállalás időszaka után az egri ostrom kudarca karrierje megbicsaklását hozta magával. Ahmed pasa másodvezír ugyanis Hádím Alit állította be felelősnek. Ezután Ali nem maradhatott tovább budai hivatalában, ám rövid idő múlva, különböző Anatóliában betöltött tisztségek után 1556-ban visszakerült a Budai vilájet élére. A döntésben sokat nyomott

a latban, hogy a pasa a térség katonai-politikai viszonyait illetően már tapasztalt személynek bizonyult. Ezt követően a Dél-Dunántúl stratégiai fontosságú vára, Szigetvár került az oszmán hódítás fókuszába, ám a pasa által vezetett 1556. évi ostrom sikertelenül záródott. A következő év elején Alit végleg leváltották budai hivatalából, s az év végén érte a halál. A pasa tevékenységével kapcsolatban ismét a hódoltsági oszmán vezető elit tagjai között feszülő ellentétek által meghatározott légkört figyelhetjük meg, ám karrierje végpontja jelentős eltérést mutat az Arszlán pasánál látottaktól. Elgondolkodtató, hogy ha Arszlán pasát kivégezték egy jelentéktelenebbnek tűnő ostrom sikertelensége miatt, akkor Ahmed pasa és Hádím Ali tizennégy s utóbbi tíz évvel korábban vajon miért nem kapott ekkora megtorlást, amiért a sokkal nagyobb horderejű egri és szigetvári ostrom meghiúsult? Ráadásul Ali továbbra is hivatalban maradt – bár alacsonyabb méltóságokban – Anatóliában, sőt a legmagasabb hódoltsági rangot is visszakapta. 1556. évi kudarcát követő kegyvesztettségét azonban nem lehet összehasonlítani azzal a büntetéssel, amelyet Arszlán kapott. Ezért aztán Szokollu Mehmed pasa nagyvezír leplezett kételkedésének lehet némi alapja a tekintetben – amint arra Claudia Römer és Nicolas Vatin is rámutat fentebb tárgyalt írásában –, hogy 1566-ban Szülejmán talán már nem teljesen volt józan ítélőképessége birtokában.

A magyarországi hódoltság oszmán tisztségviselőit érintő tanulmányok sorában kell megemlítenünk Sudár Balázs munkáját, amely Mürteza pasa karrierjéről nyújt részletes elemzést. Az Oszmán Birodalom az 1620-as, 1630-as évek során komoly kül- és belpolitikai problémákkal küzdött, ám a pasát, aki szintén a szerájiskolában nevelkedett, a palotai szolgálat során kialakított kapcsolati hálója s jó képességeinek köszönhető kitűnése átlendítették ezen az időszakon. Mürteza karrierje jól láthatóan hagyományos pályáivet írt le: belső és külső palotai szolgálat után 30 éves kora körül nevezték ki egy távolabbi tartomány élére, s feltűnő módon rögtön beglerbégi pozíciót kapott. Katonai és politikai tevékenysége nem csupán a hódoltságra és a Balkánra koncentrálódott: három évig tartó boszniai bégsége s szintén három évig tartó budai beglerbégi hivatalán kívül – amely során az erdélyi fejedelemmel való kapcsolat kiemelt jelentőségűnek számított – a birodalom számos területén, többek között a lengyel és a keleti fronton is több alkalommal teljesített szolgálatot. Mürteza pályafutásának feltérképezése során alapos betekintést kapunk a szultáni udvarban levő hatalmi csoportok konfliktusaiba, s világossá válik, hogy az ingadozó erősségű központi hatalom által teremtett körülmények miatt egyre inkább felértékelődött a kapcsolati háló fontossága. A váltakozó politikai mozgástérben való manőverezés készsége jól mutatkozik meg Mürteza példáján, aki ugyan számos katonai akcióban vett részt, mégsem ennek köszönhette politikai előmenetelét, hanem sokkal inkább diplomáciai szerepvállalásainak s jó helyzetfelismerésének. Sudár Balázs tanulmánya tehát amellet, hogy nagyon alapos áttekintést ad az Oszmán

Birodalom 1620–1640 közötti belső és külső problémáiról, egy olyan tisztségviselő sikeres karrierjét vázolja fel, aki el tudta kerülni fentebb tárgyalt elődei sorsát, s ha egy harci sérülés nem okozza vesztét 1636-ban, akár még többre is vihette volna.

A kötetben belül egy nagyobb tematikus egységet alkotnak a diplomáciatörténeti tanulmányok. A mohácsi csata utáni politikai helyzetet vizsgálja különböző aspektusból Colin Imber, valamint Horn Ildikó cikke, amelyek közül az előbbi egy manapság egyre sűrűbben kutatott területet, a kora újkori hírszerzést és hír-áramlást mutatja be azon a konkrét példán keresztül, hogy a mohácsi csata híre hogyan ért el Velencébe. A tanulmány rávilágít, hogy a magyarországi és ausztriai helyzettel kapcsolatos hírek megszerzésében és továbbításában a velencei Signorián kívül Udine vezetése is aktív szerepet játszott, gyakran saját követ küldésével. Bár a kaotikus állapotok s az alapvető kommunikációs csatornák megszűnése a Magyarországról érkező híreken is érezhető volt, mégsem mondható, hogy azok teljesen elapadtak volna: Velence, amellett, hogy a nemzetközi hírek tekintetében csomópontként szolgált, az oszmán–magyar–Habsburg diplomáciai lépéseket is igyekezett követni azáltal, hogy minden potenciális, hírekkel rendelkező személyt kifaggatott, s gyakori levelezésen és követküldéseken keresztül próbálta naprakész információk alapján pozicionálni magát. Ennek következtében jött létre az az informális egyetértés Szapolyai, Velence, az Oszmán Birodalom, Franciaország és Anglia között, amely a Habsburgok iránti ellenszenvükön alapult, és Ferdinánd trónra lépése ellen irányult.

Az információáramlás, valamint Észak-Itália mint a nemzetközi hírek csomópontja szempontjából Kovács Zsuzsa tanulmánya további érdekességekkel szolgál. Az írás apropója a világhírű milánói Bibliotheca Ambrosiana alapjául szolgáló Pinelli-gyűjtemény mezőkeresztesi csatára vonatkozó dokumentumainak kutatása. A tanulmány tulajdonképpen forrásközlésnek minősül, amelynek keretében hét vizsgált kézirat tartalmi kivonatát adja közre, s ezek közül egyiknek a teljes szövegét közli a tanulmány végén: egy urbinói nemes jelentését, aki Magyarországról érkezett, s meglátogatta Carlo Thiene grófot Vicenzában 1596. november 24-én. A gyűjtemény, amelyet Gian Vincenzo Pinelli a 16. század második felében hozott létre, számos lehetőséget rejt a történészek számára: különböző tárgykörű művek mellett ugyanis a legnagyobb tematikus egységet a politikai-diplomáciai dokumentumok alkotják, s ez alapján jól látható, hogy Pinelli kiemelt érdeklődést mutatott az aktuálpolitikai események iránt. A téma azért is érdekes számunkra, mert Dávid Géza Lakatos Bálinttal közösen végzett legújabb kutatásai keretében Felix Petancius törökökről írt munkáját vizsgálja, amelynek egy másolati példánya szintén megtalálható a Pinelli-kollekcióban.

A Buda elfoglalása és Szapolyai halála utáni időszak területi és társadalmi megosztottságát vizsgálja Horn Ildikó tanulmánya, fókuszba helyezve azon nemesi családok politikai kiütkeresését, amelyek birtokait vagy szétszakította

az oszmán terjeszkedés, vagy a számukra elfogadhatatlan uralkodó (Habsburg Ferdinánd vagy János Zsigmond) fennhatósága alá kerültek, vagy legrosszabb esetben részben vagy teljesen elveszítették azokat. Az Erdélybe költöző nemesek földszerzési és házasságkötési stratégiáinak feltérképezése mellett az időszakra jellemző, gyakran többszörös pártváltás problematikája is felmerül, amely leginkább a partiumi nemességet érintette, mivel lojalitásuk nagyobb jelentőséggel bírt politikai és gazdasági befolyásuk miatt. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a korszakban, hogy a János Zsigmondhoz hű főúri családok a Magyar Királyság területén is igyekeztek házasságkötések útján bázist kialakítani, amely az erdélyi nemesi ifjak nyugati főúri udvarokban való taníttatása révén is megvalósult. Báthori István lengyel királlyá koronázása után északi irányban is megindult ez a folyamat.

Nagyobb időbeli ugrással, de hasonlóan diplomáciatörténeti témát dolgoz fel Ivanics Mária tanulmánya, amely a kazáni tatárok egy 1635. évi petíciójának felülvizsgálatát tűzi ki céljául. Az arab írásos petíciót, amelyet a kazáni bégek és vallási vezetők intéztek egy meg nem nevezett elöljáróhoz, az eddigi kutatások során nem vizsgálták kellő forráskritikával, noha igen fontos adatokat tartalmaz a Volga-menti területek és az Oszmán Birodalom kapcsolataira vonatkozóan. A dokumentum keletkezésének történelmi hátterét a muszlim lakosságú Kazáni és Asztraháni Kánság, a Krím és az Oszmán Birodalom, valamint az orosz–perzsa szövetség közötti konfliktus határozta meg. A datálatlan levél pontos keletkezési idejét a benne foglalt események alapján, a címzettet pedig az invokációban foglalt megszólítási formulák elemzése által lehet biztosabban meghatározni. A petíció nyelvezetének vizsgálata ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a dokumentum egy kortárs vagy későbbi másolati példány, amelyet az eredeti tatárról oszmán–törökre ültettek át.

Visszatérve a Habsburg–oszmán frontvonalra, szót kell ejtenünk Özgür Kolçak tanulmányáról, amelyben Auer János Ferdinánd török fogságba esését, valamint Héttoronybeli rabságát mutatja be. A tanulmány elsődleges forrása Auer naplója, amely 1923-ban jelent meg Lukinich Imre előszavával. Auer és fogolytársai sorsa szorosan kapcsolódik a vasvári béke után Konstantinápolyba küldött, Walter Leslie-féle Habsburg követség tevékenységéhez, amelyre vonatkozó kiterjedt kutatásai eredményeképp a szerző számos tanulmányt publikált a közelmúltban. Auer az 1663. évi harcok során a Pálffy Miklós zászlaja alatt összegyűlt Pozsony környéki seregek egyik hadnagya volt. Naplójában részletesen írt az 1663. évi katonai eseményekről, fogságba kerülésének körülményeiről, valamint a konstantinápolyi fogság alatt szerzett tapasztalatairól, s adatait részben vagy egészben igazolja több korabeli Habsburg jelentés, illetve oszmán dokumentum. Az oszmán rabságba esett katonák sorsát jól szemlélteti, hogy a nagyjából ezer hadifogolyból ötszázat azonnal kivégeztek, s az oszmán fővárosba induló konvojnak, amely 300–340 főt számlált, s Auert is magában

foglalta, az Isztambulba érkezéskor már csak egyharmada volt életben. Auer és társai csaknem tíz évet töltöttek oszmán fogságban, s bár a Leslie-követség egyik feladata lett volna a kiszabadításuk, a diplomáciai erőfeszítések nem értek célba: a szultán ugyanis nem fogadott el pénzt a rabokért cserébe, hanem ragaszkodott hasonló rangú, Habsburg fogságban levő török rabokkal való cseréhez. Ugyan néhány rabot szabadon bocsátottak, Auer szerint ezek épp az alacsonyabb rangú, nem a Héttoronyban fogva tartott személyek közül kerültek ki. Leslie végül azzal próbálta magyarázni a kudarcát, hogy a Bécsbe menő oszmán követ panaszlevelei befolyást gyakoroltak a portai döntéshozókra.

A 17. század második felének politikai kiütkereséseit vizsgálja Papp Sándor tanulmánya, amelynek fókuszában úgyszintén egy petíció áll: a Wesselényi-összeesküvés bukása után néhány nemes a Porta támogatásának megszerzésében látta az egyetlen kiutat, s ennek érdekében fogalmazták meg a behódolást is magában foglaló dokumentumot, amelyet kutatók korábban 1669–1670-re datáltak. A tatárok petíciójához hasonlóan ez a dokumentum sem tartalmaz pontos dátumot és címzettet, ám a szöveg, valamint a Habsburg–erdélyi diplomáciai iratok vizsgálata után Papp az 1672-es dátumot tartja helyesnek, s a petíció címzettjét a nagyvezírrrel, Köprülü Fázil Ahmed pasával azonosítja. Ezt támaszthatja alá az okmány hátoldalán található rövid olasz feljegyzés, amely szerint a levelet a nagyvezír elé terjesztették. A Habsburg diplomaták levelezése és jelentései által pontosabb képet kapunk a bujdosók portai tevékenységét, valamint a petíció fogadtatását és az arra adott reakciókat illetően. Ezek alapján jól látható, hogy a lázadó magyarok annak ellenére is igyekeztek előmozdítani diplomáciai kapcsolataikat, hogy az oszmán vezetésnek érezhetően nem volt különösebb érdeke a bujdosók támogatása. Az aktuális helyzetre vonatkozóan az egyik legfontosabb forrás a Casanovát váltó konstantinápolyi császári rezidens, Johann Christoph Kindsberg jelentése, amely az erdélyi és felvidéki bujdosók diplomáciai cselekményeivel, a magyarok edirnei tevékenységével és a behódoló nyilatkozat tartalmával kapcsolatban is számos információval szolgál. A lázadók próbálkozásainak kudarcba fulladása jól mutatja a Porta tartózkodó magatartását, s ez lényegében az 1663. évi katonai kudarcra s a vassvári békére vezethető vissza. Ugyanakkor a felkelők Porta általi megítélését jól illusztrálja a budai oszmán vezetőség meglátása: véleményük szerint a felkelők Bécs számára hasonló problémát jelentettek, mint az anatóliai *dzselálik* a szultánnak. A petíció szövegének mind oszmán–török, mind angolra fordított változata megtalálható a tanulmány végére illesztett függelékben.

Két további tanulmány szól a magyarok diplomáciai lépéseiről, amelyek során igyekeztek megszerezni az Oszmán Birodalom támogatását a Rákóczi-szabadságharc, majd az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején. Tóth Hajnalka tanulmánya egy szélesebb körű kutatómunka része. Ennek keretében a szerző Temesvári Oszmán agának a 17–18. század fordulóján

a Habsburg–oszmán határvidéken végzett diplomáciai tevékenységét vizsgálta. Az írás alapján kiderül, hogy Rákóczi követei a kezdetben kedvezőnek tűnő politikai környezet ellenére utóbb a harminc évvel korábbihoz hasonló elutasítással szembesültek a Portán, ahol diplomáciai törekvéseik a semlegességét hangoztató oszmán kormányzat miatt eredménytelennek bizonyultak. A Tóth Hajnalka által vizsgált dokumentumok alapján – melyek Oszmán aga *Kitáb-i insá* néven ismert gyűjteményében lelhetők fel –, betekintést nyerünk a Porta és a határ menti oszmán tisztségviselők motivációiba, s noha utóbbiak álláspontja olykor eltérhetett a központ hivatalos állásfoglalásától a kuruc seregekkel való kapcsolatok tekintetében, végeredményben ragaszkodtak a karlócai béke feltételeihez, s folyamatosan hangsúlyozták az Oszmán Birodalom semlegességét.

Több mint száznegyven év elteltével a magyar kormány egy független konzuli hálózat kiépítésére tett kísérletet, ami elsősorban az Oszmán Birodalmat célozta, ugyanakkor Szerbiába, Moldvába és Havasalföldre is konzulok küldését szorgalmazta. Csorba György tanulmánya részletekbe menően tárgyalja a magyar diplomaták tevékenységét, amelynek során igyekeztek megnyerni az oszmán vezetőség támogatását 1849 tavaszától. A Portát többek között azért látták lehetséges szövetségesnek, mert az orosz intervenció az Oszmán Birodalomra nézve is fenyegetőnek bizonyult, másrészt geopolitikai okok is indokolták tették a stabil diplomáciai kapcsolatokat: Nyugat-Európába az egyetlen biztonságos útvonal Isztambulon keresztül vezetett. Gróf Wass Samu, Beöthy Ödön, báró Splényi Lajos és Francis William Browne, valamint gróf Andrássy Gyula küldetései nem jártak sikerrel a független magyar diplomácia megalapozásában, amiben talán kevésbé játszott szerepet a diplomáciát illető tapasztalatlanságuk, mint az, hogy az oszmán fővárosban jelentős osztrák és orosz szembeszéllel, valamint a nyugati hatalmak semlegességével vagy éppen elutasításával találkoztak. Ugyan informális kapcsolatokat sikerült létrehozni néhány oszmán tisztségviselővel, a Porta ragaszkodott semlegességéhez, még ha a magyar diplomatákat irányukban tanúsított jó szándékáról biztosította is. Egyedül Andrássy Gyula nem esett áldozatául az osztrák–orosz aknamunkának, s a világosi fegyverletétel után a menekültek kérdésében igyekezett lépéseket tenni kiadatásuk megakadályozására. Csorba György dolgozata rávilágít, hogy bár a magyar diplomaták cselekvőképessége erősen korlátozva volt az oszmán fővárosban, tevékenységük mégis valamilyen hatással lehetett a török döntéshozókra, akik az osztrákok és az oroszok többszöri kérésére sem léptek harcba a magyarok ellen.

A harmadik nagy tematikus csoportba az oszmán közigazgatás-történettel kapcsolatos írások sorolhatók. Sz. Simon Éva cikkében két újonnan előkerült defter-töredéket mutat be, amelyek az oszmán fennhatóság alá került Dél-Dunántúl 16. századi birtokviszonyaira vonatkozóan tartalmaznak értékes információkat. A szerző két szempontból elemzi a dokumentumok tartalmát:

először a birtokosokat próbálja azonosítani, majd kísérletet tesz a birtokok elhelyezkedésének és kiterjedésének meghatározására. Mindemellett az összeírások keletkezésének hiányzó dátumát is megadja: részletes összehasonlító elemzés eredményeképp arra jut, hogy a két defter-töredék a Budai vilájet egyik első, 1546-ból fennmaradt szandzsák-összeírása és a második töredékben megadott 1547 novembere közötti időszakban keletkezhetett. A korai oszmán adminisztrációra vonatkozóan tehát azért is kiemelkedő jelentőségű a két defter, mert az 1552 előtti idősakra vonatkozóan kevés az egybefüggő levéltári dokumentumok száma.

Hegyí Klára tanulmányában egy tágabb perspektívából tekint a hódoltság oszmán adminisztrációjának sajátosságaira, s a megfelelő forráskritika különböző aspektusait az oszmán adminisztratív források, illetve a magyar oldal hasonló gazdasági-adminisztratív iratai közötti különbségek öt külön területre vetítése mentén elemzi. Az olyan témák körbejárásával, mint az adókimutatás alá kerülő területek növekedésének mértéke, a birtoklás, a szandzsák-összeírások módszerei és gyanús elemei, az adóztatás defterek által rögzített elmélete és gyakorlati megvalósulása, valamint a magyar adóbegyűjtésnek az oszmán rendszerre gyakorolt hatásai, a szerző azokra a körülményekre hívja fel a figyelmet, amelyekre a szigorúan meghatározott oszmán adminisztrációs gyakorlat nem minden esetben reflektált, s mindezt számos példával is alátámasztja.

Az Oszmán Birodalom közigazgatásának tematikájához kapcsolódik Douglas A. Howard írása, melyben egy 16. század végén–17. század elején élt oszmán írnokot, Ajn Alit mutatja be. A téma azért is különösen érdekes számunkra, mert a szerző az utóbbi években Dávid Gézával közösen végzett kutatásokat a nevezett munkásságát illetően. Az oszmán tisztségviselő, aki kezdetben az udvari írnokok testületében dolgozott, majd az uralkodói levéltár vezetője és a zsoldkifizetések irányítója lett, két meghatározó művet hagyott ránk, amelyek az Oszmán Birodalom adminisztratív mechanizmusaira vonatkozóan jelentős forrásértékkel bírnak. A *Kavánin-i Al-i Oszmán*, valamint a *Riszále-i vazifehorán* című művei közül a közös kutatás az előbbire összpontosít, amelynek fontossága a tímár-rendszerre vonatkozó adataiban mutatkozik meg. Howard jelen tanulmánya a másodikként említett, eddig kevésbé kutatott művet veszi górcső alá, amely a fizetett udvari szolgálok számát, illetve napi és időszakos bérét sorolja fel. A négy fejezetből álló *Riszále* tartalmának összefoglalása mellett a szerző a meglévő kéziratmásolatok számadatainak megbízhatatlanságából adódó kutatási nehézségekre hívja fel a figyelmet. A problémakört a janicsárok fizetésének példáján keresztül mutatja be, amikor megpróbál Ajn Ali hiteles forrásaihoz visszanyúlni. Az oszmán írnok műve több szempontból is innovatívnak mondható, többek között a szolgálattevők „rang”-ok/, „fokozat”-ok (*meretebe*) szerinti felsorolása miatt, amelynek keretében a rendkívül összetett oszmán tisztviselőréteget egy négyrészes, rendezett sémába tudta beilleszteni. Jelentős eredménye továbbá

az éves költségek kiszámítása, amely a napi számadásokat jegyzékbe vevő oszmán hivatalnokok által kevésbé preferált gyakorlat volt. A nagy összegző munka fontossága leginkább abban rejlik, hogy az Ajn Ali által összegyűjtött különböző információk ebben a formában, egyazon helyen sehol máshol nem találhatók meg.

Maradva a közigazgatás témakörénél, térjünk ki röviden Hans Georg Majer tanulmányára, amelyben a 17. századi tímár-rendszer egy sajátos elemét, a katonai szolgálat alóli felmentés elméleti és gyakorlati megvalósulását vizsgálja. Az írás elsődleges forrása egy cím nélküli defter, amely az Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményében található, és az 1668. július 24. és 1683. szeptember 8. közötti időszakra vonatkozik. Noha Isztambulban található ezzel rokon defterek, Majer megállapítása szerint a bécsi irat tartalmából adódóan speciális forrásnak minősül: közvetlenül vagy közvetetten mentesít konkrét személyeket és csoportokat a katonai szolgálat alól. A szerző a bécsi deftert egy korábbi, Isztambulban található defter-típussal azonosítja, amely *dzsebelü defter*iként határozható meg. A Majer által nagy részletességgel bemutatott dokumentum rávilágít, hogy az oszmán tímár-birtokos haderőn belül kik és milyen okból lehettek felmentve a hadba vonulási kötelezettség alól. Ezáltal jól látható, hogy a tímárt vagy ziámetet birtokló kiskorú ifjak, betegek, idősök, sérültek, mekkai zarándokok, magasabb tisztséget betöltők (*defterlü adamlar*) vagy a különleges feladattal, funkcióval megbízott szpáhik eltérő elbírálásban részesültek, ami leginkább a *dzsebelük* (vértések) kiállítására vonatkozó kötelezettségükben nyilvánult meg.

A témához kapcsolódóan végezetül ejtsünk szót Mehmet İnbaşı tanulmányáról, amely a Szendrői szandzsákról értekezik a 18. század második felében. A térség történelmének áttekintésén túlmenően a szerző nem csupán a nevezett szandzsák 18. századi birtoklástörténetét vizsgálja meg, hanem betekintést nyújt az alkormányzóság korábbi időszakokra vonatkozó közigazgatási struktúrájába is. A szandzsákot érintő egyik legfontosabb váltás Buda elfoglalása után figyelhető meg, amikor az eredetileg a Ruméliai vilájethez tartozó területet néhány másikkal együtt az újonnan kialakított provinciához sorolták át, s hasonló közigazgatási átszervezésre került sor a visszafoglaló háborúk után is, amikor Szendrő egy időre a Temesvári vilájethez, majd újra a Ruméliaihoz lett csatolva. A 17. század végén s a 18. század során a terület többször is gazdát cserélt a Habsburg és az Oszmán Birodalom között, s emiatt, valamint a 19. század eleji szerbiai lázadások következtében a muszlim lakosság végleg elhagyta Szendrő városát. Míg a 16. század folyamán a területnek az oszmán hódítás szempontjából volt katonai-stratégiai jelentősége, a 18. században ez a Belgrádhoz való közelségben nyilvánult meg, hiszen a város komoly nyugati katonai fenyegetés alatt állt. Ezért a 18. században a szendrői szandzsákbégek feladata volt Belgrád védelme is, amit az İnbaşı által vizsgált, 1756. július 6. és 1792. április 20.

közötti időszakot lefedő tisztségviselői kinevezési jegyzék (*tahvil defteri*) is alátámaszt.

Az emlékkönyvben két tanulmány érinti a hódoltság régészeti kutatásait, melyek közül Kovács Gyöngyi írása a Dráva mentén fekvő Barcs palánkvárának történetét ismerteti. A barcsi erősség kutatása harminc évre nyúlik vissza, amelyen belül a régészeti ásatások 1989–1994, valamint 2002–2003 között zajlottak, s a leletek vizsgálatának, valamint a 2017. évi felmérések kiértékelésének eredményeiről a szerzőnek számos tanulmánya jelent már meg. Kovács Gyöngyi az itt közölt cikkben a történelmi háttérnek, valamint az erősség építéstörténetének taglalása mellett elsősorban a palánkvár régészeti leletanyagára támaszkodva mutatja be a katonák mindennapi életét.

Egy úgyszintén régre visszanyúló régészeti kutatás újabb epizódjának eredményeiről szól Papp Adrienn. A budai pasák palotájának régészeti feltárása még 1955-ben kezdődött, s a 2010. és 2015. évi ásatások, melyek a karmelita kolostor épületét érintő munkálatok kapcsán zajlottak, jelentős új anyagot hoztak napvilágra. Ezen belül a legérdekesebb a palota kertjének azonosítása, s ehhez kapcsolódóan Papp Adrienn röviden az iszlám kerteket is jellemzi.

Végezetül térjünk ki azokra az írásokra, amelyek nem sorolhatók a fenti csoportokhoz. Ágoston Gábor a tűzfegyverek ázsiai elterjedéséről értekezik, s ezen belül leginkább azt vizsgálja, hogy az oszmán befolyás miként jelenik meg a szafavida Iránban és az indiai szubkontinensen a 16. század során elterjedő tűzfegyver-technológiában.

Gerelyes Ibolya tanulmányának célja, hogy betekintést nyújtson Tolna város lakóinak életébe az oszmán fennhatóság korai időszakában. A Budát Isztambullal összekötő főút mentén fekvő jelentős mezővárost pozitívan festik le az oszmán fennhatóság alá kerülést követő időszak gazdasági-adminisztratív iratai. Írott és régészeti források is arról tanúskodnak, hogy Tolna jómódú, virágzó város volt az 1570-es évekig, magyar és muszlim lakossággal. Ezt követően lassú visszaesés figyelhető meg, s végül a tizenöt éves háború következtében népessége jelentős mértékben csökkent. Az oszmán uralom alatti Tolnáról összesen harminckilenc hagyatéki leltár maradt fenn, amelyeket a szerző jelen írásában kiértékel. A leltárak adatai alapján az elhunytak vagyona igen eltérő képet mutat. A különböző ingóságokra, használati tárgyakra vonatkozó információk mellett a dokumentumok fontos forrásul szolgálnak a hódoltság pénzforgalmára vonatkozólag is.

Tágabbról ide kapcsolhatjuk Buza János tanulmányát, amely az Erdélyi Fejedelemség portai adójára és pénzforgalmára összpontosít 1658–1687 között. A különböző eredetű érmék elterjedésének, használatuk gyakoriságának, valamint a rendszeres árfolyamváltozásoknak a tanulmányozása a gazdaságtörténet egyik igen összetett és bonyolult területének számít, s valószínűleg már a vizsgált korszakban is sok fejtörést okozott a pénzforgalomban való eligazodás,

különösen azokban az időszakokban, amikor valamelyik „népszerű” valutából hiány volt. Erdély a portai adó befizetésével kapcsolatban például számos esetben kellemetlen helyzetbe került, amikor nem a kívánt értékben rótták le az előírt összeget.

Molnár Antal rendkívül részletes tanulmány keretében mutatja be a bosnyák ferencesek tevékenységét az oszmán uralom alatt álló Pest-Budán. A szerző 2018. évi akadémiai doktori értekezésének keretében külön fejezetet szentelt a témának; jelen tanulmány ennek kibővített verziója. A bosnyák ferencesek Pestre érkezésének hátterét és körülményeit, valamint az 1633-ban megalapított pesti ferences rendház működését és környezetét illető igen részletes tárgyalás mellett képet kapunk a bosnyák ferences provincia belső feszültségeiről is.

Suraiya Faroghi az oszmán szultánok legitimációjának kérdéskörét vizsgálja a 18. századi krónikások isztambuli tűzvészekre adott reakcióit középpontba helyezve. A tanulmány öt szerzőre fókuszál, akik közül három, Rásid Mehmed efendi, Cselebizáde Iszmáil Ászim efendi, valamint Csesmizáde Musztafa Resíd efendi udvari *vakaniüviszek* voltak. Velük szemben Semdanizáde Szülejmán efendi és Dervis Efendizáde, bár szintén az oszmán hivatali elit tagjai voltak, de nem „hivatalból” írtak, s olykor kritikus hangot is megütöttek. A szultáni legitimitás kérdése igen ritkán kutatott terület, s az 1989-ben megjelent nagy volumenű tanulmányában foglaltakhoz hasonlóan Suraiya Faroghi jelen írásában is igen fontos tudásanyagot ad közre.

A nagy gonddal szerkesztett kötet megjelenése örömteli mind a magyar, mind a nemzetközi szakma számára. Noha a tanulmányok többsége 16–17. századi témát dolgoz fel, a *Şerefet* nemcsak a kora újkor iránt érdeklődő olvasók forgathatják haszonnal. Az emlékkönyvek manapság gyakran az őket közreadó intézmények raktárában porosodnak, minthogy kevesen értesülnek megjelenésükről, és bonyolult megoldani postázásukat és számlázásukat. Ezt elkerülendő, a szerkesztők máris feltették a kötetet a világhálóra, ahonnan egyben letölthető.¹

Pázmándi Ágnes

¹ https://www.academia.edu/40391400/%C5%9Eerefe_Studies_in_Honour_of_Prof_G%C3%A9za_D%C3%A1vid_on_His_Seventieth_Birthday.